

ОДИН З ПСЕВДОТРОЦЬКІСТІВ

Всередині тридцятих років склад керівництва журналу “Більшовик України” зазнав істотних змін. Якщо навесні 1935 року його очолювала редакційна колегія з семи осіб, то через рік залишився один відповідальний редактор – інші члени редколегії потрапили під жорна сталінських репресій. Їх звинуватили у контрреволюційній діяльності й знищили фізично. Така сама доля спіткала і редактора щомісячника ЦК КП(б)У Михайла Марковича Кіллерога, про якого йтиме мова нижче.

Слідча справа М.М.Кіллерога, що зберігається в архіві Служби безпеки України, протоколи політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, газетні публікації 20-30-х років дозволяють прослідкувати життєвий шлях Михайла Марковича. Навіть тих, хто виявляв обережне невдоволення офіційним політичним курсом, або наважувався висловлювати у колі друзів хоча б найменші сумніви з конкретних питань тогочасної політики, зараховували до сонму троцькістів, шкідників. Як слушно зазначає сучасний дослідник історії української інтелігенції, “1936 рік приніс новий великий спалах боротьби з “троцькістами”. В лабеті терору потрапила вже вся інтелігенція – і стара, і нова”. Це сталося і з Кіллерогом¹, людиною, безумовно, відданою справі побудови соціалізму, але вдумливою і обачною.

М.М.Кіллерог народився у квітні 1900 року в Катеринославі (нині Дніпропетровську) у єврейській сім'ї. Батько, Марк Горелік, належав до підприємців середньої заможності – був співвласником будівельної контори. Починав Михайло, як і багато його ровесників - вихідців із напівінтелігентних родин, з навчання в реальному училищі. Не закінчивши й першого курсу Київського політехнічного інституту, з весни 1918 року став членом Української партії соціалістів-революціонерів і поринув у підпільну роботу. Притаманний молодим максималізм постійно штовхав його до рішучих дій. У 1919 році Михайло прилучився до боротьбістів – лівої меншості УПСР. Через рік став більшовиком, членом КП(б)У. Збереглася реєстраційна картка Кіллерога, заповнена Київським комітетом, з партійним девізом: “В боротьбі здобудеш ти право своє!” і відмітками про сплату членських внесків за квітень-липень 1919 року².

Тоді в Києві тимчасово було встановлено радянську владу і комуністичні та ліві соціалістичні організації діяли легально. Можна припустити, що Кіллерог узимку 1918-1919 та восени 1919 року перебував на фронті, ймовірно, у тилкових частинах (з дитинства був короткозорим). З Червоною армією Кіллерог відступив на північ. Наприкінці 1919 року молодий боротьбіст, який всупереч настановам своєї партії вже тісно співпрацював з більшовиками, повертається до Києва. Тут його обирають

секретарем колегії губернського продовольчого комітету, а згодом - ще й головою партійного (вже більшовицького) осередку. На цей час припадають і перші "проби пера" на шпальтах російськомовних газет "Коммунист" і "Пролетарская правда". Тоді ж одружився.

Почалася багаторічна кар'єра партійного функціонера, пропагандиста і журналіста районного, окружного, а згодом – республіканського масштабів в Україні, Закавказькій та Російській федераціях. У першій половині 20-х років Кіллерог читав лекції з питань продовольчої політики на військово-політичних курсах, мандрував у агітпоїздах, вів політроботу в 44-й Київській та 45-й Волинській стрілецьких дивізіях Українського військового округу, завідував культурно-пропагандистськими відділами Шулявського та Ленінського райкомів партії Києва, Черкаського окружкому. Приятелі жартували: "Кіллерог з'явився на світ і покине його культпропом". Майже так воно й сталося. Але до фатального 1937 року буде ще далеко. Позиції Кіллерога невпинно зміцнювалися, особливо після навчання в Інституті червоної професури та закінчення у 1929 році аспірантури при науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму Всеукраїнської Академії наук. Навчання не звільняло комуністів від виконання різноманітних доручень, тож Михайло Маркович керував робітничим університетом (робітфаком), очолював пропагандистські групи на київських промислових підприємствах, був членом бюро Ленінського райкому партії міста. Продовжувалося його співробітництво а редакцією української газети "Пролетарська правда". Він вигідно відрізнявся від інших партфункціонерів інтелігентністю та освіченістю, вважався одним з кращих пропагандистів і доповідачів Києва³.

Упродовж двадцятих років ніхто не запідозрював Кіллерога у щонайменших ухилах від "генеральної лінії" партії, у належності до якихось опозиційних угруповань. Він твердо й щиросердно підтримував офіційні рішення. Сторінки тогочасної більшовицької преси рясніли його виступами проти троцькізму, "нової опозиції", "правих" та "українських націоналістів".

Щоправда, в оточення Михайла Марковича входили й ті, хто відверто стояв на позиціях Троцького. У 1923 році, в розпал внутріпартійної дискусії, у Кіллерога вкрай погіршилися стосунки з одним з провідних українських троцькістів - Миколою Голубенком⁴ проте, з найближчим своїми друзями Борисом Ліфшицем і Олексієм Зоріним він чисто людських, приятельських взаємин не поривав. Згодом це позначилося на його долі.

Кіллерог вважав себе послідова інтернаціоналістом і це зумовило його ставлення до багатьох проявів української національної самосвідомості. Так, у 1934 році комісія з чистки партії відзначила, що він "в боротьбі з націоналізмом активно виступав проти Левицького, Ніколаєнка, Яворського"⁵. Характерно й те, що він тримався осторонь від

українців – колег з партійного апарату (мабуть, за винятком А.Г.Сенчека). Серед його друзів були такі ж "інтернаціоналісти", як і він сам. Не допомогло. Слідчі органи пов'язали його не лише з троцькістами та зінов'євцями, а й з "українською націоналістичною організацією".

"Зразковий партієць", як часто-густо йменували Михайла Марковича, завойовував добру репутацію в очах секретаря ЦК КП(б)У, секретаря Київського губкому і окружному партії П.П.Постишева, а також секретаря ЦК КП(б)У Л.Й.Картвелішвілі. Останнього в 1930 році "перекинули" на керівні посади в ЦК Компартії Грузії та в Закавказькому крайкомі. Він забрав із Харкова до Тифлісу й свого помічника (ним Кіллерог став після закінчення аспірантури). Картвелішвілі, по-простому "товариш Лаврентій", призначив його завідуючим культурно-пропагандистським відділом Закрайкому. Кіллерог знов – у котрий вже раз – підтвердив репутацію "довічного культпропу". У свою чергу, він "перетягнув" до себе досвідченого газетяра Б.Я.Ліфшиця, котрому в Україні було не дуже затишно.

Кіллерог і Ліфшиць разом з місцевими фахівцями відновили видання часопису "Большевик Закавказья", котрий не виходив два роки. Офіційно редколегія не мала відповідального редактора, але фактично ним був Михайло Маркович. У журналі він друкував і свої статті – з питань колективізації в Закавказзі й міжнародного робітничого руху. Як і в українській пресі, автор не виходив за офіційні рамки, дотримуючись сталінських настанов. Услід за Сталіним він, наприклад, твердив, що в європейських країнах не має суттєвої різниці між фашистами й соціал-демократами, а "головним ворогом робітничого класу є буржуазія, незалежно від форм буржуазної диктатури"⁶.

У Тифлісі Кіллерог знайшов собі роботу до снаги. Непогано складалося й особисте життя, підростала дочка Неллі... Та в листопаді 1931 року вдарив перший грім. У Закавказькому керівництві сталися докорінні переми. Лаврентія Картвелішвілі "з'їв" інший Лаврентій – Берія. Картвелішвілі відрядили на роботу до Сибіру, Кіллерога відкликали в розпорядження ЦК ВКП(б). Останнє за 1931 рік число "Большевика Закавказья" не побачило світу.

У Москві на Кіллерога чекала цікава робота, звичного для нього "культпропівського" гатунку. Він був призначений завідуючим сектора вищих навчальних закладів Наркомосвіти РСФСР, обраний членом колегії наркомату. Окрім того, читав лекції з проблем марксизму-ленінізму та історії трьох Інтернаціоналів у Московському державному університеті й Інституті червоної професури. У цей час на журналістській роботі в Іваново опинився найщиріший друг Кіллерога Борис Ліфшиць, який раз на місяць відвідував Москву. З'явилися нові друзі, перш за все - Ізраїль Йосипович Агол, завідуючий відділом науки Наркомосу, відомий учений-генетик, колишній учасник троцькістської опозиції.

Перебування М.М.Кіллєрога в Москві не було тривалим. Направлений у Харків "витягувати Україну з прориву" П.П.Постишев згадав про "зразкового партійця", і оргбюро ЦК ВКП(б) 7 березня 1933 року призначило Кіллєрога йому в помічники. Стрімко розкручується черговий виток службової спіралі: всього через три місяці на черговому пленумі ЦК КП(б)У Кіллєрога кооптують до його складу, затверджують завідуючим відділу культури і пропаганди ленінізму, а в січні 1934 року обирають кандидатом у члени оргбюро, постійно запрошують на засідання політбюро Центрального комітету⁷.

Працювати в "команді" Постишева, виконувати його особисті доручення означало брати участь у безлічі акцій погромницького характеру, спрямованих у кінцевому підсумку на остаточне підкорення України московському диктатові. Самогубство одного з авторитетніших партійно-державних діячів з українців – М.О.Скрипника, доведеного до відчаю нахабним, глумливим цькуванням, відкрило простір нечуваному терору на ідеологічному фронті. Він обрушився на Україну слідом за жахливим голодомором. Пошуки додаткових доказів "націоналістичного гріхопадіння" Скрипника проводила спеціальна комісія по розробці його архіву. До її складу було введено й Кіллєрога.

"Полювання на відьом" пішло повним ходом. З диявольською винахідливістю карні органи "викривали" все нові й нові контрреволюційні націоналістичні, фашистські, троцькістські та інші організації, групи та блоки, у першу чергу – серед творчої інтелігенції. Ще за чотири дні до загибелі Скрипника, 3 липня 1933 року, секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання "Про стан інституту Шевченка". У хід пішли заяложені штампи: дирекція і парторганізація втратили більшовицьку пильність, припустили засмічення складу науковців аспірантів буржуазно-націоналістичними петлюрівським елементами, які використовували інститут як легальну базу контрреволюційної роботи і підготовку ворожих кадрів. Тон у розгромі науково-дослідного літературознавчого закладу задавав новий нарком освіти В.П.Затонський, йому підспівував завкультпропом М.М.Кіллєрог. Головну провину за "цілком незадовільний політичний стан" інституту поклали на колишній склад колеги Наркомосу УСРР, очолюваної М.О.Скрипником⁸.

За схожим сценарієм відбувалось очищення від "шкідницьких елементів" редакції і видавництва Української Радянської Енциклопедії. Після перших арештів редакційних працівників відповідальний за ідеологію секретар ЦК КП(б)У М.М.Попов доручив займатися цією справою Кіллєрогові. Керівництво УРЕ, як і у випадку з Інститутом ім. Т.Г.Шевченка, звинувачувалось у потуранні націоналістичним тенденціям, неприпустимій поблажливості до контрреволюціонерів. Але Михайло Маркович, доповідаючи на засіданні політбюро у вересні 1933 року, не наполягав на нових пошуках ворогів, не пропонував припинити діяльність

колегії. Це драконівське рішення було прийнято пізніше, без участі Кіллєрога і всупереч його думці. Він, навпаки, вважав за необхідне поліпшити фінансову й поліграфічну базу УРЕ⁹. Через рік це було розцінено як "гнилий лібералізм" і в сукупності з іншими провинками коштувало йому посади завідуючого культпропом.

"Справа" редакції Української Радянської Енциклопедії висвітлює ставлення М.М.Кіллєрога до репресивних заходів. Звичайно, він не був і не міг бути їх ініціатором, то була прерогатива ДПУ та партійних керівників. За їхніми вказівками він бив, точніше кажучи, добивав уже викритих "ворогів". Згодом, восени 1936 року, "визнавши" під тиском слідства свою приналежність до контрреволюційної організації, Михайло Маркович посилався на хитромудру тактику троцькістів: "осіб, що вже скомпрометовані, не захищати, а в окремих випадках навіть виступати проти них, зашифровуючи у такий спосіб себе". Саме така тактика практикувалася щодо "скрипниківщини". "Оскільки Скрипник тепер викритий, ми повинні його лягти, щоб відвести від себе підозру. Боротьба зі Скрипником – це наше маскування"¹⁰.

Час вимагав дотримуватися певної лінії поведінки. Мав її й Кіллєрог. Він з порозумінням прислухався до кулуарних розмов навколо червеного пленуму ЦК щодо "перебільшення" обвинувачень на адресу Скрипника, виступав проти окремих русифікаторських тенденцій у видавничій справі. Взагалі, Михайло Маркович не виявляв тієї кровожерливості, якої від нього чекали. За приклад може слугувати справа про збірник "За ленінську філософію", яка розглядалася секретаріатом ЦК. У проекті рішення з цього питання Кіллєрог переніс центр ваги з "грубих помилок та перекручень марксистсько-ленінської філософії" (редактор і основний автор збірника Н.А.Нирчук) на менш "гріховні" в очах чекістів недоліки, пов'язані з невдалим цитуванням "класиків марксизму-ленінізму". Захищав Михайло Маркович і співавтор підручника з політекономії І.М.Гуревича, намагаючись довести, що його "теоретичні помилки не носять політичного характеру"¹¹.

Ця поведінка імпонувала найближчим друзям Кіллєрога – О.М.Зоріну, Б.Я.Ліфшицю, І.Й.Аголу. Перший з них працював у Харкові начальником Південної залізниці. Обоє останніх він, з дозволу Постишева і Попова, перетягнув в Україну: Ліфшиця – до Всеукраїнської Ради профспілок і видавництва "Харківський робітник", Агола – віцепрезидентом Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). У культурно-пропагандистський відділ на посаду завідуючого сектора науки було запрошено давнього товариша Кіллєрога по боротьбистській партії, видатного вченого-математика Михайла Хрисановича Орлова. З Дніпропетровська приїхав професор політекономії С.А.Посвольський, у минулому меншовик. У кожного були свої знайомі, у тому числі й колишні ліві та праві есери, бундівці, меншовики,

прихильники різних опозицій. Що й казати, до рук ДПУ-НКВС аж просився майже готовий матеріал про зосередження в столиці України недобитків троцькістів та антибільшовистських партій.

Кінець 1933 року приніс Кіллерогові та його друзям несподівані тривоги. Агол чомусь відразу не сподобався Постишеву. Одну з його публічних промов Павло Петрович кваліфікував як антипартійну. Можливо, його вразили ущипливі випадки Ізраїля Йосиповича проти так званих неоламаркістів (майбутніх лисенківців), спрямовані на захист класичної генетики¹². Піддав жару конфлікт між невгамовним, нетерплячим Аголом і толерантнішим президентом ВУАМЛІНу О.Г.Шліхтером. І.Й.Агола звільнили з посади віце-президента і прогнали геть з очей високого начальства – до Києва. Та Кіллерог покищо міцно тримався в сідлі.

У червні 1934 року на сесії ВУАМЛІНу, де з промовою про очищення цієї інституції від "шкідників і примиренців" виступив Постишев, Михайла Марковича поставили в ряд кращих "молодих наукових кадрів". У цей час він писав для "Історії громадянської війни" розділ про події 1918 року в Україні, наполегливо займався впровадженням у середніх школах викладання суспільної історії, складанням стабільних підручників і програм. На великій нараді науковців і викладачів він з обуренням говорив про слабку професійну підготовку вчителів-суспільствознавців, не побоявся заявити, що "політехнічна школа розгубила досвідчені викладацькі кадри і не зуміла зберегти й використати найкращу частину старих учителів"¹³.

Через два тижні після закінчення сесії ВУАМЛІНу відбувся урочистий переїзд урядових і центральних партійних установ з Харкова до Києва. Михайло Маркович на деякий час затримався, щоб завершити редагування і підписати до друку перший номер нового журналу "Історик-більшовик". Як відповідальний редактор, він бажав своєму дітищу довголітнього життя, публікацій у ньому серйозних наукових робіт, розробок на допомогу вчителеві. Та повторилося щось подібне до тифліського варіанту. Перший номер журналу став і останнім. Не врятували журнал ні особиста зацікавленість у цьому секретаря ЦК М.М.Попова, ні ідеологічно "витримані" статті та погромні рецензії, одна з яких ставила хрест на часопису "Архіви Радянської України", а друга, вкрай розгнуждана, звинувачувала академіка А.Ю.Кримського в прислугуванні світовому імперіалізму.

У Києві Кіллерог місяць мешкав на квартирі Агола, вже неодмінного секретаря Української Академії наук. Розмови з напівопальним академіком, як правило, починалися зі скарг на відсутність партійної демократії, на те, що "в партії панує бюрократизм, затиск з боку апарату", принцип виборності "існує тільки на папері". Пошепки доводили один одному, що всю повноту влади прибрав до своїх рук Сталін, а в Україні всі справи

вирішують два секретарі ЦК – Косіор та Постишев, причому найважливіші – одноосібно останній. Під час аналізу загального становища в країні говорили, що “неправильна політика примусового насадження колгоспів і радгоспів привела до найтяжчого провалу в сільському господарстві”, який чомусь сором'язливо кваліфікується "головами" як "тимчасові труднощі". Це ототожнювалося з "політикою звалювання з хворої голови на здорову". І як рефрен повторювався невтішний висновок: "Про все це члени партії знають, але мовчать, оскільки бояться страшних репресій" ¹⁴.

Слід зауважити, що наведені вище висловлювання ми витягуємо з протоколу допитів. Можливо, де в чому вони викривлені, вихолощені, скорочені. Проте загалом їхня вірогідність сумнівів не викликає. Подібні нарікання були досить поширені в партійних колах і відбивали думки та настрої неупереджених комуністів, так би мовити, досталінської формації. У чомусь вони збігалися з платформою Союзу марксистів-ленінців ("група М.М.Рютіна"), яка в 1932 році по-справжньому налякала і розлютила Сталіна. Але "групі Кіллерога", якби вона справді існувала, було далеко до групи Рютіна". Суттєві розбіжності “кіллерогівців” з офіційною політикою не сформувалися в системі поглядів і дій. Вони не подолали власної роздвоєності, не піднялися до заперечення гніту і слухняності. Все ж і в такому стані гуртки критично настроєних одностайців видавалися правлячим колам небезпечними. В умовах "посиленої пильності" їх “викриття” не становило труднощів.

Влітку 1934-го Кіллерог виїхав на хлібозаготівлі, наприкінці жовтня він застав у Києві тривожну ситуацію. Деякі автори журналу "Історик-більшовик" чомусь стали "українськими буржуазними націоналістами". Вихід журналу припинився. Продовжувалася чистка ВУАМЛІНу. Готувався черговий удар по видавництву і редакції Української Радянської Енциклопедії, не такий "ліберальний", як завданий свого часу Михайлом Марковичем, а остаточний ¹⁵.

В апараті Постишева закінчувалось опрацювання проекту рішення "Про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів та допомогу їм з боку гнилих і ліберальствуючих елементів". Цією постановою ЦК КП(б)У своєрідно відзначав роковини листопадового пленуму 1933 року, який, між іншим, звернув увагу на те, що "українські націоналісти" і "троцькісти" "блокуються між собою на спільній платформі відриву України від СРСР". Тепер акцентувалося, що основну масу троцькістів і націоналістів уже викрито. Залишалось небагато - добити їх рештки, а також тих, хто їм допомагає.

У тексті постанови ім'я Кіллерога не згадувалося, хоч перераховувалося два десятки прізвищ. Серед них і Юрія Михайловича Коцюбинського, якого за "прикривання дворушництва" увільнили з посади голови Держплану УСРР і вислали з України ¹⁶.

Є свідчення, що Михайло Маркович разом зі своїм заступником по

культпропу М.Х.Орловим і помічником Постишева Я.Д.Лейбманом хотіли пом'якшити деякі формулювання проекту постанови, "особливо щодо конкретних осіб". Йшлося, перш за все, про І.Гуревича і Р.Левіка, яких Кіллерог намагався захищати й раніше. Але марно. Третього листопада 1934 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення, а Кіллерогові було запропоновано подати заяву з проханням про увільнення з посади, що він і зробив¹⁷. Йому ще не навішували ярлика троцькіста, а лише натякали на "гнилий лібералізм і примиренство". Постишев поки що не вважав його "пропащим", сподівався, що він іще здатний "виправитися". Поки що Михайла Маркевича пересунули з апарату ЦК до Академії наук – секретарем парторганізації.

Слідом за Кіллерогом з суворою доганою і попередженням "вилетів" з культпропу ЦК М.Х.Орлов. Привід знайшовся: у видавництві "Український робітник" через недогляд вийшла брошура Г.О.Зінов'єва "Громадянська війна в Австрії". Звільнений з усіх посад і виключений з партії як колишній троцькіст Б.Я.Ліфшиць подався до Тифлісу, де влаштувався на низову редакційну роботу. Кіллерога примусили займатися "викриттям троцькістів" в Академії наук. "У той час, – розказував він пізніше на допиті, – я провів рішення про виключення з партії Слизького і Познанського і увільнення з роботи в Академії з суворою доганою Білярчика"¹⁸. На підприємствах він виступав з роз'ясненням постанови "Про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів" та з доповідями про причетність зінов'євців до вбивства Кірова.

Виконував це, звичайно, "в порядку партдисципліни", але душевний стан його вкрай погіршився. Йому пішли назустріч і в середині грудня дозволили місячну відпустку. На подив друзів, Михайло Маркович поїхав не на Кавказ чи до Криму, а на Далекий Схід. Чому? Бо був добре обізнаний, що з України туди виїхало чимало робітників і селян єврейської національності. До Біробіджана "для зміцнення місцевих кадрів" відряджалися на постійну роботу партійні і радянські працівники. Головою виконкому Єврейської автономної області став приятель Кіллерога, директор Інституту єврейської культури Української Академії наук І.Ліберберг. Інший знайомий, заступник завідувачої Київським обласним культпропом Б.Губерман, навіть кинув гасло: "Геть від репресій – до Біробіджана!". Кіллерог сподівався підшукати там для себе посаду, спокійнішу, ніж в Україні¹⁹. Чому не вдалося – невідомо.

Після повернення до Києва Михайло Маркович трохи заспокоївся. Начальство ставилося до нього співчутливо, не згадувало про старі гріхи. З тимчасового помешкання в готелі "Континенталь" він з дружиною і дочкою переїхав до гарної квартири в новому урядовому будинку по вулиці Жовтневої революції (Інститутській). Більше того, залишаючись секретарем парторганізації Академії наук, Кіллерог у березні 1935 року очолив редакцій трійку престижного журналу "Більшовик України". Інші

члени трійки – новий завкультпропом З.А.Ашрафян і новий директор Інституту червоної професури, а невдовзі – голова Співки радянських письменників України А.Г.Сенченко – освоювалися з новими обов'язками і в редакції майже не з'являлися. Кіллерогові, переконаному прихильнику єдиноначальності, видалася нагода покерувати журналом одноосібно.

Михайло Маркович став уже не тим, ким був два роки тому. Переситившись безперервними кампаніями чисток, проробок, викривань і обвинувачень, він, хоча це й було небезпечно, до вказівок про проведення подібних кампаній прислуховувався одним вухом. Тим часом вказівки надходили. Слідом за постановою "Про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів" політбюро накреслило "практичні заходи". Вони, між іншим, передбачали "піддати критичному розглядові в журнальних статтях, рецензіях літературну продукцію, що належить вилученню..."²⁰.

"Практичні заходи" адресувалися, насамперед, культурно-пропагандистському відділу ЦК. Кіллерог, "всього-на-всього" редактор журналу, зробив вигляд, нібито його вони безпосередньо не стосуються. Став вичікувати, що скаже куратор з ЦК завкультпропом Ашрафян. Зармаїру Андрійовичу, який по редакційній лінії підлягав Кіллерогові, давати вказівки редакторові видавалося нетактовним. Можливо, не вистачало часу. Як би там не було, факт залишається фактом: до кінця 1935 року в "Більшовику України" не з'явилося жодної статті, рецензії або бодай коротесенького абзацу, де б містилося таврування "шкідницької літератури", у той час як інші журнали, в першу чергу "Під маркс-ленінським прапором", під редагуванням президента ВУАМЛІНу О.П.Дзеніса, рясніли такими матеріалами. На настрої Кіллерога, безумовно, впливали і "крамольні" репліки працівників Академії й редакції. Одні обурювалися, що за пануючого політичного ладу "важко створити дійсно великі культурні цінності", інші вважали, що "через звільнення і арешти українських науковців, українська Академія є українською лише за назвою..."²¹. Однак Михайло Маркович поводився обережно, не підтримував необачних розмов. Він невпинно шукав забезпеченого тилу, стелив містки для втечі з України. Тим паче, що Постишев уже не бачив у ньому "зразкового партійця", не вважав незамінним працівником і не заперечував проти його відставки.

Напередодні нового, 1936 року стало відомо, що Кіллерог незабаром відбуде до Москви. У "Більшовику України" його мав заступити Ашрафян. Це змусило Зармаїра Андрійовича уважно ознайомитися з журналом. Він ужаснувся. Вирішив негайно рятувати становище і себе. У першому ж номері за 1936 рік одразу за передовою він вмістив велику статтю "Найближчі завдання партійної пропаганди". У ній, не утруднюючи себе переліком "ворожих видань", оголосив, що "всі підручники, книжки, брошури, журнали, видані солідними тиражами старим націоналістичним

керівництвом ВУАМЛІНу та ІЧП", відкрито вели боротьбу з більшовиками. "Підручники ці, – твердив Ашрафян, – по суті справи, були теоретичним виявом блоку українських націоналістів і троцькістів". Відмежовуючись від попереднього складу культурно-пропагандистського відділу і натякаючи на його беззубість, він підкреслив, що "класовий ворог" скористався сприятливими умовами і паралельно з офіційним культпропом створив на базі ВУАМЛІНу, Інституту червоної професури та Академії наук "свій справжній агітпроп"²². Це був камінець у город Кіллєрога.

Кар'єра Михайла Марковича наближалася до завершення. В Москві на спокійній і непомітній роботі завідуючого управління будинків культури і колгоспних клубів Наркомосу РРФСР він сподівався перечекати лиху годину. Не судилося. Кіллєрог не міг знати, що з січня 1936 року НКВС СРСР почав розкручувати грандіозну справу про так званий "Антирадянський об'єднаний троцькістсько-зінов'євський центр". Наріжні камені у справу заклали колишні троцькіст Ю.О.Дрейцер та зінов'євці Р.В.Пікель і І.І.Рейнгольд. Заступник наркома землеробства СРСР Ісаак Ісайович Рейнгольд виявився "чистим золотом" для слідства. Рятуючи своє життя, він підтверджував усе, що від нього вимагали, та ще й доповнював протоколи допитів власними вигадками. Закритий лист ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 року "Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку", відредагований особисто Сталіним, значною мірою базувався на свідченнях Рейнгольда²³. Його свідчення після цього вважалися незаперечною істиною. Для М.М.Кіллєрога стало фатальним те, що І.І.Рейнгольд приятелював з І.Й.Аголом.

Тепер слідству потрібно було довести існування й в Україні досить впливової троцькістсько-зінов'євської організації як відгалуження московського центру, відшукати осіб, здатних виконувати роль її керівників. Треба було знайти відоме в республіці ім'я; бажано – українця. Врешті-решт зупинилися на Ю.М.Коцюбинському. Ще в 1935 році Особливою нарадою НКВС СРСР він був засуджений на 5 років заслання. Тепер ним та найактивнішими троцькістами 20-х років в Україні М.В.Голубенком і В.Ф.Логіновим знову зайнялося слідство, оскільки їх охрестили керівною трійкою "Контрреволюційні троцькістської організації на Україні" Четверте місце відвели Кіллєрогові.

Ще не закінчилося слідство й не розпочався в Москві процес у справі "Антирадянського об'єданого троцькістсько-зінов'євського центру", як НКВС СРСР додатково "викрив" "Паралельний антирадянський троцькістський центр" на чолі Ю.Л.Пятаковим, створений буцімто на випадок провалу першого. Звичайно, без філії "паралельного центру" Україна обійтися не могла. За ним закріпили назву "резервного центру" Голубенко і Рейнгольд дали щодо цього свої "авторитетні" свідчення.

Даремно Пятаков доводив М.І.Єжову, що "Рейнгольд і Голубенко брешуть"²⁴. Існування в Україні троцькістської організації та глибоко законспірованого резерву було санкціоноване зверху. На чолі "резервного центру" вирішено було поставити "прихованого троцькіста" М.М.Кіллерога.

Таким чином, Михайла Марковича пов'язали з "контрреволюційним підпіллям" в Москві двома ланцюгами. На зв'язках Кіллерога із Зінов'євим Пятаковим особливо наполягав Логінов (своєю поведінкою на слідстві він дуже нагадував Рейнгольда). Проте у слідства на перших порах не все клеїлося. Зінов'єва розстріляно 25 серпня 1936 року, коли Кіллерог був ще на волі, а Пятаков на очній ставці з Логіновим вигадки останнього категорично відкинув. Заарештовані перед цим Агол і Орлов "зізналися", що Кіллерог начебто розповідав їм про свою співпрацю з московським підпільним центром, але хто персонально давав йому вказівки, вони не знали. Лише Посвольський докладно розповів про те, що Михайло Маркович підтримував зв'язки із Зінов'євим через Лейбмана²⁵. Незважаючи на нічим не підтверджені свідчення, у звинувачувальному висновку в справі Кіллерога стверджувалося, що він переїхав у 1933 році в Україну за дорученням Зінов'єва (а не згідно з проханням Постишева, як це було насправді). Про контакти Кіллерога з Пятаковим не згадувалося взагалі.

Слідчі органи "проробляли" ще одну версію: про зв'язки Кіллерога з німецькою розвідкою. Ретельно вивчалися його статті з питань міжнародного робітничого руху та огляди зарубіжної преси. "Німецький агент" – інструктор ЦК КП(б)У П.Ф.Криниченко, який раніше працював у Комінтерні і німецьких національних районах України, дав відповідні свідчення. Слідчі тоді ще не знали, що під час арешту в Михайла Марковича знайдуть такі вагомні речові докази, як книжка Гітлера "Майн кампф" німецькою мовою і переклад тексту однієї з його промов. Можливо, слідство набуло б тоді дещо іншого напрямку. Проте "шпигунська версія" не пішла в діло. Згодилася, однак, чітко, майже по-німецьки сформульована Криниченком теза: "Члени організації користувались особливим протегуванням завідуючого культпропом ЦК КП(б)У Кіллерога й через нього розставляли своїх людей на відповідальних ділянках роботи"²⁶.

5 вересня 1936 року заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 1-го рангу Я.С.Агранов підписав ордер на арешт і обшук у квартирі М.М.Кіллерога. Того ж дня його заарештували в готелі "Москва", де він мешкав. Перший протокольно оформлений допит відбувся 28 вересня, через два дні після того, як Михайло Маркович у письмовій заяві на ім'я наркома внутрішніх справ УСРР В.А.Балицького зізнався, що "протягом останніх років був членом контрреволюційної терористичної троцькістської організації на Україні" і дав згоду розповісти про все, що

йому відомо "про підлу терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євських покидьків на Україні". Що вчинили упродовж двадцяти днів – з 6 по 25 вересня – і коли він етапований з Москви до Києва, ми не знаємо. Можна лише здогадуватись, яких моральних і фізичних страждань вони йому коштували.

У листі до Балицького Кіллерог слухняно повторював назву вигаданої організації, перерахував відомі слідству прізвища, в тому числі "керівників" – Голубенка, Логінова, Коцюбинського. Підтвердив, що знав про "тісні зв'язки" Агола із зінов'євцями Рейнгольдом і Пікелем, але, мовляв, ці зв'язки мали місце "у свій час", тобто до 1932 року, до знайомства з Аголом. Ім'я самого Зінов'єва Кіллерог обминув мовчанкою. Своє "залучення" до організації пояснював поновленими знайомствами у Харкові з давніми приятелями, повільним, спочатку не помітним "обволіканням" його троцькістами, у тенетах яких він десь наприкінці 1933 року остаточно "заплутався"²⁷.

Михайло Маркович знав за собою три серйозні гріхи: критичні "антипартійні" розмови в колі друзів, спроби якимось пом'якшувати "оргвисновки" щодо окремих осіб і (це непокоїло його найбільше) саботаж погромницького рецензування "шкідницької літератури". Проте доводилося приймати нав'язані "правила гри", визнавати належність до троцькістської організації, з усіх сил доводячи свою малозначимість, неактивну роль у ній. Дотримуванню подібної тактики сприяло недбальство слідчого, капітана держбезпеки С.С.Брука, який довірив Кіллерогові оформляти протоколи своїх допитів. Усі п'ятнадцять протоколів, які зберігаються у слідчій справі, написані рукою Кіллерога, передруковані на машинці і без жодної поправки підписані Бруком.

Поблажливість слідчого допомогла Михайлу Марковичу досить винахідливо викласти свої позиції, зокрема, про причетність до троцькізму. "Категорично стверджую, – записав він у протоколі, – що я не був прихованим троцькістом, з 1923 року вів боротьбу з троцькістом. З Голубенком я не міг і не був зв'язаний до кінця 1933 року... Повторюю ще раз, що втягнутий в троцькістську організацію наприкінці 1933 року. До того часу я ніколи не був троцькістом"²⁸.

Складається враження, що Брук йому повірив. Тим самим автоматично знімався питання про відносини Кіллерога з московським центром, із Зінов'євим особисто. Тоді виникло питання: якщо Кіллерог приїхав Москви до Харкова не таємним емісаром Зінов'єва, а його світогляд не був ще інфікований троцькізмом, кому це вдалося зробити? Михайло Маркович відповів однозначно: Б.Ліфшицю і О.Зоріну. Після тривалих співрозмов і прощупувань Ліфшиць буцімто сказав йому: "Знаєш, Коля Голубенко непоганої думки про тебе. Ти даремно уникаєш дружби ним. Він тісно зв'язаний з усіма нами, твоїми товаришами". Кіллерог погодився, і Зорін "вивів" його на Голубенка, а Голубенко – на

Коцюбинського ²⁹. Є всі підстави для припущення, що цю версію вербування підказав Кіллерогові Брук, базуючись на свідченнях того ж М.В.Голубенка, заарештованого і допитаного раніше. Михайло Маркович цю версію прийняв, вона йому підходила, бо таким чином виходило, що не він вербував, а навпаки, вербували його.

Тепер про Ю.М.Коцюбинського. Факти свідчать, що Кіллерог ніколи не був утаємничений у справжні погляди і наміри Юрія Михайловича. Протягом останніх двох років вони підтримували ділові контакти. Зустрічалися лише засіданнях і нарадах. Однак, Михайло Маркович не пошкодував фарб, змалювати його справжнім керівником троцькістської організації в Україні, переконати, що не він, Кіллерог, а Коцюбинський підтримував тісні зв'язки з московським троцькістсько-зінов'євським центром. Він вклав в уста Коцюбинському такі блюзнірські, з погляду тогочасної офіційної доктрини, слова: "Країна йде до провалу колективізації. Темпи індустріалізації прийдеться уповільнити, згортати. Пожвавлення товарообігу, піднесення сільського господарства і промисловості можливе лише за умов всебічного поширення ринково-капіталістичних відносин... Війна і ті втрати на війні, яких зазнає СРСР, полегшать повалення керівництва партії і перехід влади до рук троцькістів"

30

Правові уявлення тогочасної партійної і каральної еліти зводилися до досить примітивних постулатів. Скажімо, в оцінки дій будь-якої опозиційної організації, спілки, групи обов'язково входили визначення: контрреволюційна, антирадянська, шкідницька, диверсійна, шпигунська, терористична. Без цих понять масові протиправні акції втрачали свою довершеність. У справі про антирадянські троцькістсько-зінов'євські центри слідчим наче вдалося "вибити" потрібний набір злочинів, але не в повному обсязі: бракувало тероризму.

Слідство, враховуючи ту обставину, що чимало підозрюваних у минулому були есерами і сповідували тероризм, а потім увійшли до партії "боротьбистів", почало посилено розробляти цю версію. Йшло "обгрунтування" тези листопадового (1933 р.) пленуму ЦК КП(б)У про утворення на терористичній основі блоку троцькістів та українських націоналістів. У "теоретики" зарахували Кіллерога.

Вельми доречними виявилися свідчення І.Й.Агола, який приписав своєму колишньому однодумцеві й протеже такі крамольні висловлювання: "Марксизм ніколи не був догмою... Особливо часто змінювалася тактична лінія більшовиків... Старі методи – агітація, пропаганда, організація мас – у сучасних умовах недостатні для повалення існуючого керівництва... Терористичні акти повинні стати могутнім засобом не тільки для усунення сучасного керівництва партії, але й організуючою силою, яка примусить маси задуматися, розворушитись" ³¹.

Отже, Коцюбинському "приліпили" загальнополітичні підвалини дій

троцькістсько-зінов'євської опозиції, Кіллерогу – теоретичне обґрунтування тероризму. Залишалось підтвердити висмоктані з пальця звинувачення конкретними фактами. Їх якраз забракло. У справі Кіллерога фігурує лише одна, та й то сміхотворна деталь – про використання опозиціонерами приміщення Інституту єврейської культури для стеження за Косіором³². Жодного факту вчинення терактів знайти не вдалося. Тоді слідство приписало це "очікувальній тактиці" троцькістів: для розгортання збройних виступів дочекатися слушних моментів (голод, війна тощо).

Видно, Михайла Марковича непокоїло, що слідчий Брук, прискіпливо вишукуючи найдрібніші плями в його біографії, чомусь обминав самоусунення від рецензування "шкідницьких творів" на шпальтах "Більшовика України". Вирішив взяти ініціативу на себе, довго твердячи під час одного з допитів, що ця робота входила не в його службові обов'язки, а в обов'язки Дзеніса. Та слідчий, не дослухавши до кінця, заявив, що О.П.Дзеніс цікавить слідство лише як "керівник праволівацької групи в троцькістській організації"³³. Тоді тільки Кіллерог зрозумів, що з цього боку йому ніщо не загрожує.

Свою другу заяву, датовану 31 грудня 1936 р., на ім'я Балицького він почав словами: "Слідство в моїй справі закінчується. Я дав вичерпні свідчення..." Не вгадав. У січні й лютому 1937 р. його допитували ще двічі. На першому допиті капітан держбезпеки Брук заявив, що свідчення Кіллерога не можуть вважатися вичерпними, і натякнув, що потрібен компромат на кадри більшого калібру, включаючи секретарів ЦК КП(б)У.

Слідчий знав, чого хотів. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про незадовільне керівництво Київського обкому КП(б)У та про недоліки в роботі ЦК КП(б)У". Через дві доби до Києва прибув Л.М.Каганович і під час зустрічі з керівництвом ЦК накинувся на Постишева та Косіора з доріканнями, що вони "не вжили заходів проти засміченості апарату ЦК КП(б)У, апаратів обкомів та керівних працівників науково-дослідних закладів України"³⁴. Отже, розбурхана стихія репресій почала засмоктувати у безодню і своїх підбурювачів.

Кмітливий Михайло Маркович одразу все зрозумів. Вирішив хоча б частку тягаря перекласти з себе на широкі плечі вищого партійного керівництва. Спочатку нерішуче, обережно, а згодом усе сміливіше, почав перераховувати прізвища рекомендованих ним і призначених за згодою Попова, Постишева, інколи й Косіора антипартійних осіб в апарат ЦК КП(б)У, наукові й навчальні заклади. "Висування членів троцькістських організацій на окремі ділянки культурного фронту, – проголошував він, – вдавалося завдяки довірі секретарів ЦК КП(б)У"³⁵. Проте на цей раз його свідчення відклали "про запас". Час тортур Косіора, Постишева і Попова ще не настав.

...Судили Кіллерога в Москві. Засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В.В.Ульріха відбулося 9 березня

1937 року і тривало 40 хвилин. Михайло Маркович, дотримуючись "правил гри", затаврував себе за належність до троцькістської терористичної організації, висування на керівні посади контрреволюцій кадрів, підготовку за допомогою Орлова, Посвольського та Агола бойовиків-терористів. Водночас просив високий суд пом'якшити можливе покарання, аби міг "у найкоротший час знову стати вільним і чесним трудівником і спокутувати свої провини на будь-якій ділянці вільної праці"³⁶. Наївна людина! З таким же успіхом міг волати до гранітної скелі! Його доля була визначена заздалегідь: вища міра покарання. У ніч з 9 на 10 березня М.М.Кіллєрога розстріляно. Реабілітація відбулася аж через 19 років.

Звичайно, приписані Кіллєрогові та іншим жертвам репресій звинувачення в тероризмі, антирадянщині, шкідництві – нісенітниця, вигадка. Просто треба зрозуміти, що для тогочасних інквізиторів терміни "троцькізм" і "тероризм" стали синонімами найрізноманітніших понять – від диверсій і шпигунства до необачних розмов з колегами і друзями. Будь-які сумніви в непогрішимості офіційної політики вважалися надто великою провинною. Цей постулат чітко сформулював П.П.Постишев: "Нам слід і надалі якнайрішучіше продовжувати бити й бити по будь-якому, хай щонайменшому, прояву гнилі, лібералізму, опортунізму, бо саме вони служать найкращими захисниками і живильним середовищем для наших ворогів"³⁷.

М.М.Кіллєрог якраз і належав до тих партійних функціонерів, які хоча й були безпосередньо причетні до провадження політичних репресій, але все ж намагалися трохи локалізувати тупі, безжальні, некомпетентні дії партійної та державної верхівки – за це й поплатився.

ПРИМІТКИ

¹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – Київ – Едмонтон, 1992. – С. 158,160.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 39. – Спр. 84. – Арк. 2; Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 9; Т. 2, конверт.

³ Там само.

⁴ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 38.

⁵ Там само. – Спр. 33260. – Т. 2, конверт.

⁶ Большевик Закавказья. – № 2. – С. 13.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 283. – Арк. 85; Спр. 338. – Арк. 66; Оп. 7. – Спр. 287. – Арк. 181, 183; Спр. 298. – Арк. 56.

⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 299. – Арк. 37, 64-65.

⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 283. – Арк. 83; Спр. 285. – Арк. 60, 67-68.

¹⁰ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 35 зв.; Т. 2. – Арк. 149.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 298. – Арк. 75-76.

¹² ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 122; Медведев Ж. Взлет и падение Лысенко: История биологической дискуссии в СССР (1929-1966). – М., 1993. – С. 19.

-
- ¹³ Історик-більшовик. – 1934. – № 1. – С. 133-134.
- ¹⁴ ДА СБУ. – Спр. 3260. – Т. 1. – Арк. 35 зв., 36, 52; Т. 2. – Арк. 65-68, 97, 260.1.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. – Арк. 84.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 83, 87, 87 зв.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 103.
- ¹⁸ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 131; Т. 2. – Арк. 53, 57.
- ¹⁹ Там само. – Т. 2. – Арк. 209, 366.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. – Арк. 104-105
- ²¹ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 2. – Арк. 187, 193-197.
- ²² Більшовик України. – 1936. – № 1. – С. 25-26.
- ²³ Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. – М., 1991. – С. 196-210.
- ²⁴ Там само. – С. 219.
- ²⁵ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 2. – Арк. 37-39, 45, 140.
- ²⁶ Там само. – Арк. 1-2.
- ²⁷ Там само. – Т. 1. – Арк. 22-24.
- ²⁸ Там само. – Арк. 53 зв.
- ²⁹ Там само. – Арк. 38-38 зв., 51-52.
- ³⁰ Там само. – Арк. 54-54 зв.
- ³¹ Там само. – Т. 2. – Арк. 23-24.
- ³² Там само. – Т. 1. – Арк. 136-138.
- ³³ Там само. – Арк. 109-110, 110 зв.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 438. – Арк. 1-2.
- ³⁵ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 193-194, 201-205.
- ³⁶ Там само. – Арк. 226-136.
- ³⁷ Червоний шлях. – 1935. – № 2. – С. 101.

кандидат історичних наук
Аркадій НАБЕРУХІН